

091=163.41"14"
811.163.41'282"14"

ВЛАДИМИР Р. ПОЛОМАЦ*
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет

Прегледни рад
Примљен: 2. 11. 2011.
Прихваћен: 27. 12. 2011.

ЈЕЗИК ПОВЕЉА И ПИСАМА ДЕСПОТА ЛАЗАРА И СТЕФАНА БРАНКОВИЋА СА АСПЕКТА ИСТОРИЈСКЕ ДИЈАЛЕКТОЛОГИЈЕ**

У раду су истражене најважније језичке одлике повеља и писама деспота Лазара и Стефана Бранковића, синова деспота Ђурђа Бранковића (укупно девет докумената насталих између 1456. и 1476. године). Основни циљеви истраживања тицали су се: (а) утврђивања дијалекатске основе на којој је изграђен језик наведених докумената; и (б) издвајања оних језичких одлика наведених докумената које упућују на дијалекатску диференцијацију на територији средњовековне Деспотовине.

Најважнији резултати истраживања: (а) језик испитиваних докумената изграђен је на основици југоисточних (косовско-ресавских и призренско-јужноморавских) српских говора; (б) испитиване повеље и писма представљају најстарије документе из источних штокавских крајева у којима су последније одражене најважније фонетске и фонолошке иновације карактеристичне за другу етапу развоја српског вокализма (XIV/XV век) (/ə/>/a/, вокално /л/>/y/, /л/(-)>/o/(-)); (в) резултати наведених језичких промена, као и екавизам у одређеним морфолошким категоријама (дат./лок. јд. именица; лок. јд. и ген./дат./инстр. мн. заменица и придева), упућују на интензивније диференцирање косовско-ресавских и призренско-јужноморавских говора током овога периода.

* vladimir.polomac@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научног пројекта 178001 (*Историја српског језика*) који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

Кључне речи: историјска дијалектологија српског језика, српске средњо-вековне повеље и писма, деспот Лазар Бранковић, деспот Стефан Бранковић, XV век.

1. УВОД

Из времена деспота Лазара и Стефана Бранковића, синова деспота Ђурђа Бранковића, сачувано је до данас укупно девет повеља и писама. Наводимо их овде према времену настанка¹:

(1) ЂВ 1456 – Повеља деспота Ђурђа Бранковића и његовог сина Лазара граничком митрополиту Венедикту (6. IX 1456, Смедерево)²; (2) Л1 1457 – Признаница деспота Лазара Бранковића о пријему дела очеве оставе (12. VIII 1457); (3) С1 1457 – Признаница деспота Стефана Бранковића о пријему дела очеве оставе (12. VIII 1457); (4) Г 1457 – Потврда о подизању дела драгоцености деспота Ђурђа Бранковића депонованих до 18. новембра 1457. године (18. XI 1457); (5) ЛР 1457 – Повеља деспота Лазара Бранковића ризничару Радославу (4. XII 1457, Смедерево); (6) Л2 1457 – Признаница деспота Лазара Бранковића о пријему остатка очеве оставе (14. XII 1457, Смедерево); (7) С2 1457 – Признаница деспота Стефана Бранковића о пријему остатка очеве оставе (14. XII 1457, Смедерево); (8) ЛД 1457 – Писмо деспота Лазара Бранковића Дубровчанима којим потврђује да је примио остатак очеве оставе (22. XII 1457); (9) СД 1476 – Писмо деспота Стефана Бранковића Дубровчанима којим их моли да се не оглуше о његову жену и децу (1. X 1476).

Наведене повеље и писма деспота Лазара и Стефана Бранковића показују висок степен хронолошког и територијалног јединства. Изузев СД 1476, која је настала у последњим данима живота деспота Стефана Бранковића, током његовог изгнанства у Италији (уп. Спремић 1994: 534–535), остале повеље и писма настали су у периоду од нешто више од годину дана (тачније, између 6. IX 1456, од када датира ЂВ 1456, и 22. XII 1457, од када датира ЛД 1457). За укупно четири документа (ЂВ 1456, Л2 1457, С2 1457 и ЛР 1457) у есхатоколу је наведено и место настанка (Смедерево). Разложно је претпоставити и да су остале повеље и писма (изузев Г 1457) настали током 1457. године у престоници Бранковића.

Непосредним подацима о писарима повеља и писама деспота Лазара и Стефана Бранковића располажемо само у трима случајевима: велики логотет

¹ Повеље и писма наведени су према следећем обрасцу: (1) скраћеница документа – састављена је од почетних слова адресанта и адресата и године издавања документа, осим у случају (Г 1457) када изостаје адресат; (2) условни назив документа којим се идентификују адресант и адресат, и којим се сигнализује пропозитивни садржај документа, као и место издавања документа (уколико је познато), датум издавања (на основу самога документа или посредно) и податак о имену писара (уколико је наведен у документу).

² Уношење ове повеље у истраживачки корпус оправдано је помињањем деспота Лазара као саиздаваоца, као и чињеницом да је повељу писао велики логотет Степан Ратковић, писар који је писао и повељу деспота Лазара ризничару Радославу (4. XII 1457, Смедерево).

Степан Ратковић писао је ЂВ 1456 (писа степаи ратковн|к| [ъ]. въ лѣт|т| (о) , сѣцѣ. м(ѣ)|с| (е) ца сѣ|к|тѣ|м|врѣа .s- д(ь)нѣ 8 сѣдѣрѣвѣ :- 18/19)³ и ЛР 1457 (п|о|вѣлѣнїе|м| [ъ] г(осподн)на дѣ|с|пота писа лог|о|фѣ|т| [ъ] степа|н| (ъ) ратковн|к| [ъ] въ лѣто сѣцѣ м(ѣ)|с| (е) ца дек|е|м|врѣа четвѣрти д(ь)нѣ 8 сѣ|д|а| [е]рѣвѣ 16/17); игуман Јефросим писао је Г 1457 (и та нгвднѣ ефросн|м| [ъ] писа|х| [ъ] своо|м| [ъ] рско|м| [ъ] 4). Будући да је велики логотет Степан Ратковић обављао дужност писара у канцеларији Бранковића од 1450. до 1458. године, може се претпоставити да је он могао писати или бар учествовати у конципирању и других повеља и писама насталих током 1457. године (Л1 1457, С1 1457, Л2 1457, С2 1457, ЛД 1457).

Сачуване повеље и писма деспота Лазара и Стефана Бранковића жанровски и садржински могу се поделити у неколико група: (1) властеоске даровнице: ЂВ 1456 и ЛР 1457; (2) признанице упућене Дубровчанима о подизању делова оставе деспота Ђурђа: висок степен садржинске и текстуалне подударности између Л1 1457 и С1 1457, и Л2 1457 и С2 1457⁴; (3) кратка потврда (четири реда) о подизању дела драгоцености депонованих у Дубровнику за рачун Гргура Бранковића, сина деспота Ђурђа Бранковића (Г 1457); (4) писма упућена Дубровнику (ЛД 1457: писмо којим се потврђује примање остатка оставе деспота Ђурђа; СД 1476: писмо којим Стефан Бранковић моли Дубровчане да се не оглуше о његову жену и децу).

Жанровска и садржинска разубјеност повеља и писама деспота Лазара и Стефана Бранковића не утиче битно на општу слику о односу српског народног и српскословенског језика у њима. У језику повеља деспота Лазара и Стефана Бранковића (ЂВ 1456, Л1 1457, С2 1457, ЛР 1457, Л2 1457, С2 1457) минимално су заступљени елементи српскословенског језика, најчешће у протоколу (у формули интитулације) и есхатоколу (у датумској формули). Међу наведеним повељама нешто више елемената српскословенског језика налази се само у ЛР 1457 захваљујући нешто обимнијем есхатоколу у коме се налазе санкција, одредба о наредби за писање повеље, датум и место. Још мање српскословен-

³ Приликом навођења примера придржавали смо се следећих начела: (1) надредно слово спуштано је у ред што је и посебно означавано вертикалним цртама ||; (2) скраћенице под титлом разрешаване су што је и посебно означавано округлим заградама (); (3) скраћенице без титли разрешаване су што је и означавано четвртастим заградама []; (4) у изломљеним заградама { } дате су реконструкције оштећених или тешко читљивих делова текста; (5) надредни акценатски знаци нису доношени, изузев у одељку у коме се разматра њихова употреба; (6) савремена правописна правила о писању великог слова нису преношена; (7) задржана је оригинална интерпункција; (8) уз сваки пример наведена је скраћеница документа и број реда у коме се пример налази.

⁴ Поред основног текста, у сва четири наведена документа налази се и кратки додаток писан руком Дамјана Жуњевића (Пуњевића), угледног Дубровчанина који је дуго година био у дипломатској служби Бранковића (уп. Спремић 1994: 272–272). Наведени додаток није узет у обзир приликом истраживања будући да се у њему огледају неке црте дубровачкога говора (икавизам у примеру *дио*, према скавском *део*). О језичким одликама овога краткога текста уп. Младеновић 2009/2010: 13.

ских одлика налази се у писмима деспота Лазара и Стефана Бранковића (ЛД 1457 и СД 1476). Српским народним језиком без примеса српскословенског језика писана је кратка потврда о подизању дела драгоцености депонованих у Дубровнику (Г 1457).

Предмет рада представља истраживање језичких одлика повеља и писама деспота Стефана и Лазара Бранковића са аспекта историјске дијалектологије. Истраживању се прилази са општим циљем утврђивања најважнијих језичких одлика наведених докумената. Посебни циљеви тичу се (1) утврђивања дијалекатске основице језика испитиваних докумената; и (2) издвајања оних језичких одлика које упућују на диференцијацију српских народних говора са територије средњовековне Деспотовине средином XV века.

С обзиром на добро познате речи П. Ивића (2001а: 138) о томе како „повеље много више казују о ходу историје језика као целине, или историје великих дијалекатских формација, него о збивањима у микросрединама локалних говора“, повеље и писма деспота Лазара и Стефана Бранковића посматране су и у ширем контексту других повеља и писама насталих од краја XIV и током XV века (повеље и писма кнеза Лазара, према Поломац 2006, Стијовић 2008; повеље и писма деспота Стефана Лазаревића, према Јовановић 1989, 1999, 2000, Стијовић 2008, Поломац 2011; повеље и писма деспота Ђурђа, према Ивић 1989, Поломац 2009, 2010, 2011; повеље и писма царице (султаније) Маре, према Ивић 1973, Јовановић 2007), као и у контексту постојећих описа савремених народних говора који се налазе на територији средњовековне Деспотовине.

Језик повеља и писама деспота Лазара и Стефана Бранковића до сада није систематски проучен. Изузетак представља постхумно објављен рад А. Младеновића (2009/2010) у коме су истражене неке од важнијих фонетских и фонолошких одлика (судбина полугласника, судбина вокалног *л*, судбина *л* на крају слога и судбина групе *вс-*) повеља Вука Бранковића и његових наследника (госпође Маре и синова) Дубровнику, као и једног број повеља и писама деспота Лазара и Стефана Бранковића (Л1 1457, С1 1457, Л2 1457, С2 1457, ЛД 1457, Г 1457)⁵.

Истраживање је проведено на фотографским снимцима научног пројекта *Историја српског језика* Филозофског факултета у Новом Саду, као и на снимку ЂВ 1456 који је објављен у Синдик 1978. Будући да нам је фотографски снимак ЛР 1457 остао непознат, за истраживање језика ове повеље служили смо се издањем у оригиналној графици објављеним у Ласкарис 1935, што је приликом навођења примера у тексту рада редовно назначавано.

⁵ Наше истраживање завршено је непосредно након изласка из штампе Младеновић 2009/2010, а настало је независно од њега.

2. ПРОЗОДИЈСКЕ ОДЛИКЕ

У складу са правописним узусом ресавске епохе (уп. Грицкат 1978, Јерковић 1980: 28) очекује се и у повељама и писмима деспота Лазара и Стефана Бранковића доследнија употреба надредних акценатских знакова (посебно оксије, обичне и двоструке варије) у функцији обележавања одређених прозодијских феномена (места акцента и наглашеног и ненаглашеног квантитета, уп. Недељковић 1967, 1971; Булатова 1975, 1976, 1977, 1990; Ивић 1973: 341–342, 1989: 16–17; Загребин 1995, 1998). Анализа употребе ових знакова у повељама и писмима деспота Лазара и Стефана Бранковића указује на одступање од очекиваног стања што се може објаснити изразито световним карактером испитиваних докумената⁶, као и драматичним историјским околностима у којима су испитивани документи настали.

2.1. Место акцента. С обзиром на стање повеља и писама деспота Ђурђа (уп. Ивић 1989: 17, Поломац 2011: 148–150) и писама султаније Маре (Ивић 1973: 341–342) очекује се да употреба оксије и варије и у испитиваним документима упућује на чување старог места акцента.

2.1.1. Употреба оксије. Доследнија употреба оксије забележена је само у С1 1457. Примери:

(а) почетни слог: знáниѣ 1, кóга 1, кáко цо 2, рóднѣаѣ 2, гóргъ 2, вратѣ 3, в вáстела 3, дѣровѣ|ч|кѣхъ 3, срѣбро 4, жíвотъ 4, в вáстѣаѣ 5, двѣ стѣ лѣтръ бх2, лáзаръ 7, лáзаръ 8, дѣровѣкн|х|ѣ 9, дѣровѣкнѣ 10, в сѣбѣ 10, нѣшо 10, цнóгво 11, срѣбра 11, кóва 11, срѣбрьнóга 11, нáсь 12, кнѣгъ 12, ѿ|д|ѣ] вáстѣаѣ 13, двѣ стѣ лѣтръ 13/14, вратá 14, кнѣга 15, лѣхо 15, нáшо|ш|ѣ 15, кнѣг|ш|ѣ 15;

(б) унутрашњи слог: вѣсáкоц|в| 1, ѿтвóрени 1, с(в)ѣтoпóчѣвшн 2, ерѣна 3, покáдъ 3, ѿстáло 5, 10, на пáно 9, ѿ|д|ѣ] потѣнѣнога 9, 12/13, вдрѣжашѣ 10, нѣдáнѣа 10, нѣгѣса 12, ѿ|д|ѣ] нѣдáнѣа 13, ѿ|д|вѣше 14, раскѣдѣна 15/16, постáвн|х|ѣ 16, авгѣста 17.

Изнесена грађа не представља довољно добру подлогу за извођење сигурних закључака. Ипак, може се претпоставити да један број примера упућује на познавање процеса померања акцента са финалног слога: кóга 1, срѣбро 4, жíвотъ 4, в сѣбѣ 10, нѣшо 10, срѣбра 11. Недовољно су јасне и акценатске прилике на унутрашњем слогу. Поред примера који би могли означавати место акцента према правилима старије акцентуације: ѿтвóрени 1, ерѣна 3, ѿстáло 5, 10, постáвн|х|ѣ 16, налазе се и примери који могу упућивати на познавање процеса померања акцената: рóднѣаѣ 2, дѣровѣ|ч|кѣхъ 3, дѣровѣкн|х|ѣ 9, дѣровѣкнѣ 10⁷.

⁶ На разлике у грађи и правопису споменика црквеног и световног карактера указао је још А. Белић у студији о утицају Св. Саве и његове школе на стварање нове редакције српских ћирилских споменика (уп. Белић 2007: 361, 365).

⁷ Поред релативно малог броја примера, методолошки проблем може представљати и писарево повођење за правописним манирима, неуредност у писању, као и недовољна способност перципирања сложених прозодијских феномена (нпр. акцента хетеротоних речи).

У осталим повељама и писмима оксија се не употребљава (С2 1457 и СД 1457) или се употребљава недовољно систематично:

ЂВ 1456: гѣоѡртѣ 3, вѣрѣвѣцѣицѣ 3/4, сѣла 4, 11, вѣлѣстѣи 4, 6, сѣло 5, 6, 7, 10, мѣстѣици 5, прѣвѣнѣци 6, ѣ 9, ѡвѣн 10, нѣгоѡка 17, деспѡта 18, пѣса 18;

Л1 1457: ѡскѣнь 13;

Г 1457: ѣфросѣицѣи[ъ] 1, приѣсѣо 1;

ЛР 1457 (према издању): сѣло 3х3, ѡстрѣвѣци 8, сѣла 10, вишеписаннаго 14;

Л2 1457: ѡ по[л]ѣтѣни[х]и[ъ] наши[х]и[ъ] прѣтѣлѣи[ъ] и братѣи и кнеѡза и вѣлѣстѣи[ъ] двѣровѣтѣи[х]и[ъ] 3/4;

ЛД 1457: мѣи 1 (дат. јд.), стѣ послѣлѣи 4, нестѣ вѣтѣи[н]и[ъ]и[ъ] 6, нѣи 6 (дат. мн.), нашоѣи 7, ѡѡкоѣи 7, тоѣи 9, вѣсѣо вѣи вѣтѣи[н]и[ъ]и[ъ] 11, вѣи 16 (дат. мн.), итд.

Међу наведеним повељама и писмима нешто више примера употребе оксије налази се у ЂВ 1456, али ипак недовољно за извођење сигурних закључака о функцији овога знака. Малобројни примери из Л1 1457 и Г 1457 у којима се оксија налази заједно са спиритом изнад иницијалне вокалске графеме имају само правописну вредност. Посебно су занимљиви бројни примери из ЛД 1457 у којима се оксија употребљава у правописној функцији изнад финалне вокалске графеме (најчешће и) на месту очекиваног спирита.

2.1.2. Употреба обичне варије. Обична варија употребљена је само у четири документа. Примери:

ЂВ 1456: ѣлѣи 9 гѣѡѡртѣа 15;

С1 1457: своѣи 5, своѣи 8х2, коѣи 12, поѣсѣкоѡи 12, 14, ни на ѣдноѣи 15, моѣи 16;

ЛР 1457 (према издању): рѣзнѣлѣѡѡвѣ 1, ѣ дѣло 2, ѡ вѣлѣстѣи сѣлѣи[е]рѣвѣи[с]кѣи 2/3, ѡ вѣлѣстѣи гоѡвѣвѣскѣи 3, радѡвѣнѣѡвѣ 5, дрѣлѣѡвѣ 5, приѣци[ъ]и[ъ] 6, сѣѡвѣлѣи 7, тѣѡрѣци 7, ѣ вѣло 7, ѡ вѣлѣстѣи петрѡвѣшѣкѣи 7/8, сѣло 8, радѡвѣнѣѡвѣ 9, ѡ грѣдѡвѣи 10, рѣзнѣлѣѡѡвѣи 11;

С2 1457: зѡлѣтѣи 4, пѣтѣи тѣѡс[ъ]и[ъ] 13.

Међу наведеним документима нема ни једног у коме би се употреба обичне варије са сигурношћу могла довести у везу са означавањем места акцента. Иако се у С1 1457 овај знак употребљава у типичној позицији на крају речи, малобројни примери не упућују на чување акцента на ултими. Употреба обичне варије у ЂВ 1456 указује на њену правописну функцију (уместо спирита над вокалском графемом). На месту обичне варије у примерима из С2 1457 очекујемо оксију или двоструку варију. Сразмерно најбогатија грађа из ЛР 1457 остаје неупотребљива будући да није забележена према оригиналу, већ на основу издања М. Ласкариса.

2.2. Квантитет. С обзиром на стање повеља и писама деспота Ђурђа (уп. Ивић 1989: 17, Поломац 2011: 157), очекује се и у испитиваним документима присуство вокалског квантитета према правилима старије акцентуације.

2.2.1. Употреба двоструке варије (кендеме). Двострука варија (кендема) представља најфреквентнији акцентатски знак у испитиваним повељама и писмима. Према степену присутности овога знака испитивана

грађа може се поделити на три групе: (1) двострука варија изостаје: Г 1457 и СД 1476; (2) двострука варија је посведочена малобројним примерима у властеоским даровницама (ЂВ 1456 и ЈР 1457); и (3) у осталим документима (Л1 1457, С1 1457, Л2 1457, С2 1457, ЛД 1457) употребљава се двострука варија веома фреквентно.

2.2.1.1. Наводи се најпре грађа из властеоских даровница:

ЂВ 1456: вѣдѣю 5 (акуз. јд.)⁸, пѣвни|ч|(н)це 8 (ном. јд.), нѣ 8, ѣнѣ цю 10, цр(ь)кѣ 14 (ген. јд.);

ЈР 1457 (према издању): ц|о| е било дѣло 7, ц|о| цз к дѣло 10.

Међу наведеним примерима посебно истицање заслужује ген. јд. цр(ь)кѣ 14 будући да се у њему може огледати чување вокалског квантитета према правилима старије акцентуације. На исти закључак упућују и примери нѣ 8 и ѣнѣ цю 10, док се за пример пѣвни|ч|(н)це 8, не може са сигурношћу казати да ли двострука варија означава акценат иницијалног слога или предакцентску дужину. Недостатак већег броја примера, као и чињеница да су примери из ЈР 1457 наведени на основу издања, онемогућава извођење сигурнијих закључака о акцентуацији ових докумената.

2.2.1.2. Највећи број примера употребе двоструке варије у осталим повељама и писмима деспота Лазара и Стефана Бранковића налази се у наставцима сложене придевске деклинације у функцији означавања квантитета добијеног сажимањем⁹. Наводи се целокупна грађа:

Л1 1457: ѿтворенї 1 (ном. јд.), светопоинѣшї 2 (ном. мн.), гла|ц|скѣ 4 (акуз. јд.), златї 4 (акуз. јд.), сребрїнї 4 (акуз. јд.), светопочнї|вїшї 6 (ном. мн.), поттенї 9 (ном. јд.), вискѣ 15 (акуз. јд.);

С1 1457: 8 властела двѣровь|ч|кѣъ 3 (ген. мн.), златї 4 (акуз. јд.), сребрїнї 4 (акуз. јд.), с(ве)топочнѣшї 6 (ном. мн.), третї 8х2, 9 (акуз. јд.), почтѣнїнї 9 (ном. јд.), двѣровьскї 10 (ном. мн.), сребрїндга 11 (ген. јд.), нїдга 12 (ген. јд.), третї 14 (ном. јд.), нѣ 14 (акуз. јд.), вскѣ 16 (акуз. јд.), вискѣ 17 (акуз. јд.), вторї 17 (ном. јд.);

Л2 1457: ѿтворенї 2 (ном. јд.), светопочнї|вїшї 2 (ном. мн.), гла|ц|скѣ 4 (акуз. јд.), сребрїнї 5 (акуз. јд.), свет|о|почн|в|шї 7 (ном. мн.), пол|т|енї 9 (ном. мн.), двѣрваткѣ 10 (ном. мн.), третї 15 (ном. јд.);

С2 1457: ѿтворенї 1 (ном. јд.);

ЛД 1457: ѿ|д||в| свѣдга 6, вгрьскї 17 (ном. јд.), хр(н)|с|тїа|н|скѣ 18 (акуз. јд.).

Међу наведеним примерима осетно преовлађују они у којима се двострука варија налази на отвореној ултими (ном. и акуз. јд. м./с. рода, акуз. јд. ж. рода, ном. мн. м. рода), док су знатно ређи примери у другим позицијама

⁸ Према народној традицији у питању је данашње село *Цриуће*, југоисточно од Рудника, о чему говори распоред других побројаних села у ЂВ 1456 (уп. Пурковић 1940: 61; Шкриванић 1973: 130).

⁹ Изложено стање у повељама и писмима деспота Лазара и Стефана Бранковића у начелу се поклапа са стањем употребе двоструке варије у повељама и писмима деспота Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића (према Поломац 2011: 160–164).

(затворена ултима: двѣрѡвъ|ч|кѣхъ С1 1457: 3; отворена пенултима: сѣкрѣндѡга С1 1457: 11 (ген. јд.), нѣдѡга С1 1457: 12, ѡ|д|л|ѡ| вѣдѡга ЛД 1457: 6).

Примери удвајања графема у категорији наставака сложене придевске деклинације забележени су само у изолованим примерима у ном. јд. ж. р.: всакаа Л1 1457: 14, Л2 1457: 21, прѡ|д|дана Л2 1457: 11. Наведени примери начелно се могу интерпретирати двојако: (1) читање [ā] сугерише сажимање након губљења /j/ у интервокалској позицији; (2) читање [aja] сугерише чување несажете форме у духу српскословенског језика.

2.2.1.3. У односу на наставке сложене придевске деклинације, пише се двострука варија знатно ређе у наставцима именица и глагола. Целокупна грађа:

Л1 1457: аспрѣ 11 (ген. мн. ж. р.);

С1 1457: приателѣ 3, 8 властелѣ 5 (ген. мн.), аспрѣ 11 (ген. мн. ж. р.);

С2 1457: 8 поттене|х|л|ѡ| нашн|х|л|ѡ| прѣателѣ 3 (ген. мн.); изнеѣ 1 (3. л. јд. през.);

ЛД 1457: властелѣ 2, 2 на полејини (ген. мн.), ѡ|д|л|ѡ| вѣ г(о)|с|подѣ 10 (ген. јд.); извѣрѣ 18, мнѣ 13 (3. л. мн. през.), сѣ вратѣ 19 (3. л. јд. през.).

Употреба двоструке варије изнад наставка *-и* у ген. мн. именица ж. р. (аспрѣ Л1 1457: 11, С1 1457: 11) упућује на присуство ненаглашене дужине у овој категорији. Посебно истицање заслужује пример приателѣ С1 1457: 3, будући да наставак *-а* у ген. мн. именица м./с. рода није потврђен у повељама и писмима кнеза Лазара, деспота Стефана Лазаревића и деспота Ђурђа Бранковића (уп. Поломац 2006: 145–146, 2011: 255–258). Према овоме примеру, може се претпоставити да се *-ā* налазило и другим примерима именица истогa деклинационог типа у којима је наставак ген. мн. традиционално обележен помоћу ѣ или ѣ̄: властелѣ С1 1457: 5, ЛД 1457: 2, 2 (текст на полејини), прѣателѣ С2 1457: 3. Само у једном примеру забележена је двострука варија у функцији обележавања ненаглашене дужине у ген. јд. именица ж. р.: ѡ|д|л|ѡ| вѣ г(о)|с|подѣ ЛД 1457: 10 (уп. цр(ѡ)кѣѣ ЂВ 1456: 14).

Малобројни примери писања двоструке варије у облицима 3. л. јд. и мн. презента: изнеѣ С2 1457: 1, сѣ вратѣ ЛД 1457: 19; извѣрѣ ЛД 1457: 18, мнѣ ЛД 1457: 13; – упућују на чување наглашеног или ненаглашеног квантитета у наведеним категоријама према правилима старије акцентуације.

2.2.1.4. У великом броју примера употребљена је двострука варија изван категорије наставака за облик. Целокупна грађа разврстана је према врстама речи:

(1) Именице:

С1 1457: аѣсть 1, 8 кнѣза 3, 5 (ген. јд.), злѣта бх2, 11 (ген. јд.), на трѣ чѣсти 7/8, ѡ|д|л|ѡ| кнѣза 9, 12/13 (ген. јд.), кнѣзь 10 (ном. јд.);

С2 1457: ладѣра 14 (ген. јд.), по стѣпанѣ 18 (лок. јд.);

ЛД 1457: ѿд|л|ѣ] деспота ладѣра 1 (ген. јд.), по властеинн|8| наше|ѿ|ѣ] дац|панв жѣвнѣнкю
2/3 (лок. јд.), ѿд|л|ѣ] г(осподи)на степѣна 13 (ген. јд.).

(2) Заменице:

С1 1457: ѿѣ 1 (ном. мн.), ѿ 8; тѣзи 4, ѿнѣзи 7;

С2 1457: тѣзи 5, 8;

ЛД 1457: ѿѣ 4 (ном. мн.).

(3) Придеви:

Л1 1457: бѣло 4, бѣлога 11, злѣтого 11, тврѣда 14;

С1 1457: злѣто 3, бѣло 4, бѣлога 11, злѣтого 11 (ген. јд.), тврѣда 15 (ном. јд.);

Л2 1457: бѣло 5;

С2 1457: бѣло 4, злѣтого 19 (ген. јд.);

ЛД 1457: ѿбрѣноцв 1 (дат. јд.), жѣвн 9 (ном. мн.), дрѣгв 13 (акуз. јд.).

(4) Бројеви:

Л1 1457: двѣ стѣ 5/6, двѣ стѣ 6, на трѣ чѣсти 7;

С1 1457: двѣ стѣ 6, 13/14, на трѣ чѣсти 7/8;

С2 1457: на трѣ чѣсти 7, петъ тисв[къ] и ѿса|ѿ|ѣ] стѣ и петъ де|с|ѣ]ѣтъ и двѣ двката
12/13.

(5) Глаголи:

Л1 1457: нѣ 10, 14 (3. л. јд. през.);

С1 1457: давѣць 1 (1. л. јд. през.), св бѣн поставилн 2, зѣше 5 (3. л. мн. аориста), зѣ 8
(3. л. јд. аориста), св бѣн ѿдврсилн 6, зѣхъ 9 (1. л. јд. аориста), нѣ 10, 15 (3. л. јд. през.);

Л2 1457: кѣ бѣло ѿстало 6, нѣ 17, 21 (3. л. јд. през.), прѣцана 11;

С2 1457: нѣ 18 (3. л. јд. през.);

ЛД 1457: стѣ пѣсалн 2, 11, 15 (2. л. мн. през.), стѣ порѣчанн 2 (2. л. мн. през.), кѣ бѣло 5 (3.
л. јд. през.), стѣ вѣпсалн 5 (2. л. мн. през.), захвѣлн|ѿ|ѣ] 5/6 (1. л. јд. през.), бл(а)годѣрн|ѿ|ѣ] 6
(1. л. јд. през.), бл(а)годѣрн|ѿ|ѣ] 8 (1. л. мн. през.), сѿѿ ѿфѣнн 11 (1. л. мн. пасива перфекта), сѿ|ѿ|
прѣцнанн 12 (1. л. мн. перфекта), вѣпшв 15 (1. л. мн. през.), знѣте 16, 19, 20 (2. л. мн. през.),
вѣпшатн вн кѣ|ѿ|ѿ| 20 (1. л. мн. футура), сѿ|ѿ|ѣ] ѿд|л|порѣчн|ѿ|ѣ] 20/21 (1. л. јд. перфекта),
ввде|т|ѣ] ѿфѣнн 21 (2. л. мн. футура II).

У вези са наведеним групама примера неопходно је дати следеће напомене.

(1) У облицима именица лнствъ, кнезъ, чѣствъ и злато двострука варија обележава наглашену дужину. Посебно истицање заслужује писање двоструке варије у облицима личних имена ладѣрѣ и степанъ: ладѣра С2 1457: 14, ЛД 1457: 1 (ген. јд.), по стѣпѣнв С2 1457: 18 (лок. јд.), ЛД 1457: степѣна 13 (ген. јд.), највероватније у функцији обележавања наглашене дужине, о чему сведоче и примери са удвојеним графемама на истом слогу у повељи госпође Маре и синова манастиру Св. Пантелејмону (1410) (ладѣарѣ 6, ладѣарѣ 6) и повељи деспота Стефана манастиру Милешеви (1413) (стѣфанъ 9) (Поломац 2011: 166), али и ситуација у неким савременим говорима косовско-ресавског дијалекта (уп. у трстеничком говору ном. јд.: *Јовѣн, Вукашѣн, Вукомѣн, Веселѣн*;

ген./акуз. јд.: *Лована, Вукашина, Вукомана, Веселина*) (примери према Јовић 1968: 91–93)).

(2) Двострука варија употребљена изнад горенаведених облика личних и показних заменица употребљава се у функцији означавања наглашене дужине¹⁰. На исти закључак упућује и један пример са удвајањем графема *ла* ЛД 1457: 20. Посебно истицање заслужује пример *ѡнѡзи* С1 1457: 7 у коме се двострука варија највероватније налази у функцији означавања наглашеног квантитета према правилима старије акцентуације; могуће је, али мање вероватно, да је овај знак употребљен у функцији обележавања ненаглашеног квантитета након преношења акцента на иницијални слог). Погрешну употребу двоструке варије (уместо очекиваног спирита изнад иницијалне вокалске графеме), а не евентуално преношење акцената, илуструје пример *ѡнози* у С2 1457: 7.

(3) У највећем броју примера из категорије придева (у облицима једносложних придева *бѡ, златъ, тврѡдъ и живѡ*) двострука варија се употребљава у функцији означавања наглашене дужине. У истој функцији налази се у једном примеру и удвајање графема: *злаатога* Л2 1457: 18 (ген. јд.). У примеру *ѡбрѡноѡв* ЛД 1457: 1 може се претпоставити означавање ненаглашене дужине према правилима старије акцентуације, док је пример *дрѡвѡ* ЛД 1457: 13 недовољно јасан (могуће је претпоставити писање двоструке варије уместо очекиваног спирита изнад вокалске графеме).

(4) У малобројним примерима из категорије бројева (облици бројева *дѡва, три и сѡто*) двострука варија се употребљава у функцији означавања наглашеног квантитета.

(5) Из категорије глагола уздвајају се најпре примери у којима двострука варија означава дужину добијену сажимањем: (а) одрични облик 3. л. јд. през. глагола *къмъ*: *нѣ* Л1 1457: 10, 14, С1 1457: 10, 15, Л2 1457: 17, 21, *нѣ* С2 1457: 18; (б) 2. л. мн. през. глагола *знати*: *знѡтѣ* ЛД 1457: 16, 19, 20 (уп. и облике 3. л. јд. и 1. л. мн. през. у којима се наглашена дужина означава удвајањем графеме: *знаа* 6, 21, *знааѡѡ* 9); (в) облици глагола *принѡати, принѡати*: *прѡдана* Л2 1457: 11, *сѡѡ* *прѡдани* Л2 1457: 12 (1. л. мн. перф.).

Посебан коментар заслужују облици презента глагола: *давѡѡ* С1 1457: 1, *дааѡаѡ* *ѡ* *ѡ* Л1 1457: 1, *дааѡаѡ* *ѡ* *ѡ* Л2 1457: 1 (1. л. јд.); *ѡ* *ѡ* *ѡ* *ѡ* *ѡ* *ѡ* ЛД 1457: 6 (1. л. јд.), *ѡ* *ѡ* *ѡ* *ѡ* *ѡ* *ѡ* ЛД 1457: 8 (1. л. мн.); *ѡ* *ѡ* *ѡ* *ѡ* *ѡ* ЛД 1457: 9 (1. л. мн.); *ѡ* *ѡ* *ѡ* *ѡ* *ѡ* *ѡ* 15 (1. л. јд.); *ѡ* *ѡ* *ѡ* *ѡ* *ѡ* *ѡ* ЛД 1457: 5/6 (1. л. јд.), *ѡ* *ѡ* *ѡ* *ѡ* *ѡ* ЛД 1457: 4 (1. л. мн.); – у којима се не може увек са сигурношћу утврдити када двострука

¹⁰ Велики број потврда употребе двоструке варије у овој функцији у категорији личних и придевских заменица забележен је и у повељама и писмима деспота Стефана Лазаревића и Турђа Бранковића (уп. Поломац 2011: 160–164).

варија и удвојено *а* означавају наглашену, а када ненаглашену дужину. На исти проблем упућују и многобројни други облици глагола забележени у ЛД 1457: *стѣ пѣсаи* 2, 11, 15 (2. л. мн. перф.), *стѣ вѣсаи* 5 (2. л. мн. перф.), *вѣсати* *ви* *кѣи* 10 20 (1. л. мн. фтура), *стѣ порѣти* 2 (2. л. мн. през.), *сѣ|м|л|ь* *о|д|порѣти|л|ь* 20/21 (1. л. јд. перфекта), *каѣд|л|ь* *дѣ* *ѣ* 20 (3. л. јд. перф.). С обзиром на то да остале језичке одлике ових докумената упућују на југоисточне српске говоре (косовско-ресавске и призренско-јужноморавске, в. т. 3. и 4), може се претпоставити да се у наведеним примерима огледа старија акцентуација (са очуваним старим системом ненаглашених дужина и непренесеним акцентом).

У двама категоријама двострука варија може означавати чување старе ненаглашене дужине, што би посредно упућивало на то да се акценат налази на иницијалном слогу: (а) облици аориста глагола *взети*: *взѣхъ* С1 1457: 9 (1. л. јд.), *взѣ* С1 1457: 8 (3. л. јд.), *взѣше* С1 1457: 5 (3. л. мн.); (б) облици трпног придева глагола *вфати*: *сѣ* *вфѣни* ЛД 1457: 11 (1. л. мн. пасива перф.), *вѣдѣ|т|л|ѣ* *вфѣни* ЛД 1457: 21 (2. л. мн. фтура II).

3. ФОНЕТСКЕ И ФОНОЛОШКЕ ОДЛИКЕ

Испитивање фонетских и фонолошких одлика повеља и писама деспота Лазара и Стефана Бранковића ограничено је на оне категорије које су биле значајне за диференцијацију српских народних говора са територије средњовековне Деспотовине у првој половини XV века: (1) промена /ѣ/ > /е/; (2) промена /ѡ/ > /а/; (3) промена слоготворног /л/ > /у/; и (4) промена /л/ > /о/ на крају слога.

3.1. Промена /ѣ/ > /е/. С обзиром на хронологију ове промене у средњовековним споменицима са територије Рашке (уп. Ивић 1998а: 42), као и с обзиром на стање у повељама и писмима кнеза Лазара (уп. Младеновић 1980: 67, Поломац 2006: 21–22, 106–108, Стијовић 2008: 459–460), деспота Стефана Лазаревића и деспота Ђурђа Бранковића (уп. Стијовић 2008: 459–460, Поломац 2011: 50–52, 171–176) и царице Маре (Ивић 1973: 338, Јовановић 2007: 330), и у повељама и писмима деспота Лазара и Стефана Бранковића очекује се екавска замена *стѣрп*. /ѣ/.

Изузев кратког текста Г 1457 у коме се графема *ѣ* доследно пише на етимолошком месту (забележена су само три примера: *стѣп|л|ь* 1, *дѣ* 2, *о|д|ѣ* *дѣ* *стѣ* *лнѣ* 3), екавизам је потврђен у свим осталим повељама и писмима примерима писања (а) графеме *ѣ* на месту етимолошког *ѣ*, а ређе и (б) графеме *ѣ* на месту етимолошког *ѣ*¹¹.

¹¹ Дублетне форме у одређеним морфолошким категоријама, познате још у споменицима стел. језика, изузете су из анализе будући да не представљају поуздан материјал за закључивање

Примери:

ЂВ 1456: (а) в'сци 5, те|х|л|ь 6, 7 (ген. мн.), в'сци 7, делове 10, оу својом цитрополие 11/12 (лок. јд.), све|х|л|ь 15 (ген. мн.), голци|х|л|ь 16 (ген. мн.); (б) повељатиель 17/18;

Л1 1457: (а) двѣ стѣ 5/6, двѣ стѣ 6 (ном./акуз. дв. с. р.), разѣ 5¹², вѣло 4, оне|х|л|н 6 (ген. мн.), део 8x2, 9, 13, нѣ 10, 14 (3. л. јд. през.), после|д|ни|х|л|ь 12, вѣлога 11, оевень 13¹³, {ω}ве|х|л|н 13 (ген. мн.), ни на еднон правде 14 (лок. мн.), верованіе 15; (б) нема примера;

С1 1457: (а) двѣ стѣ 6, 13, двѣ стѣ 6 (ном./акуз. дв. с. р.), разѣ 6, нѣ 10, 15 (3. л. јд. през.), оеве|л|л|ь 13, ове|х|л|н 13 (ген. мн.); (б) властель 10 (ном. мн.), а севѣ 10 (ген. јд.);

ЛР 1457 (према издању): (а) нгове|л|л|ь 5 (дат. мн. м. р.), по нгове сьдрьтн 11/12 (лок. јд.), на страшиель свад 15 (лок. јд.); (б) нема примера;

Л2 1457: (а) вѣло 5, разѣ 6, двѣ стѣ 6, 6/7 (ном./акуз. дв. с. р.), оне|х|л|н 7 (ген. мн.), део 9, 12, 13x2, 15, нѣ 17, 21 (3. л. јд. през.), вѣлога 18, после|д|ни|х|л|ь 20, ни на едн|о|н пра|в|де 22 (лок. јд.), верованіе 23; (б) нема примера;

С2 1457: (а) а поттене|х|л|ь 2 (ген. мн.), оне|х|л|н 5 (ген. мн.), после|д|ни|х|л|ь 21; (б) нема примера;

ЛД 1457: (а) доврѣ 4¹⁴, несте 6 (2. л. мн. през.), потре|в|л|е 7 (дат. јд.), на ошон вре|л|л|е 7, потрека 7, напре|д|л|ь 11, 19, ω гласове|х|л|ь 15 (лок. мн.), света 17 (ген. јд.), братне 1 (текст на полејини) (дат. јд.); (б) ω|т|ворѣн 14, ерѣ 21;

СД 1476: (а) све|л|л|ь 2 (дат. мн.), преге 4, а свци|л|е 5 (лок. јд.), децие 7 (ген. јд.), на цвств 7, цнозехъ 8 (ген. мн.), агциъ 11, 13, пре|д|л|ь 12x3, пренств|л|ь 12, свци 12 (инстр. мн.), с нашедн 14 (инстр. мн.), вре|л|л|е 15, виде|х|л|ь 15 (1. л. јд. аориста), прехою 16, препоръченіе 16, несъ|л|ь 17 (1. л. јд. през.), ангелне 18 (дат. јд.), з |д|лениц|л|ь 18, вте|ш|л|е|нне 18, препоръ|к|ь 20, препоръченіе 21, видеки 22, света 22 (ген. јд.), препоръченіе 22/23, пове|л|л|ь 24 (1. л. јд. аориста); (б) гурѣ 7, царѣ 7 (ген. јд.).

У свим наведеним документима налазе се и примери у којима се графема ѣ пише по традицији на етимолошком месту (у вредности /e/):

ЂВ 1456: прѣвос(ве)шенноцв 2, вѣавкю 5, оу цѣств 7, вѣ лѣ|т|л|о 18;

Л1 1457: прѣ|д|л|ь 1, двѣ стѣ 5/6 (ном. дв. с. р.), вѣрвана 14, лѣ|т|л|о 16;

С1 1457: прѣ|д|л|ь 1, вѣло 4, оне|х|л|н 6 (ген. мн.), део 8x2, 9, 14, вѣлога 11, послѣд|н|х|л|ь 12, вѣрвана 15, ни на еднон правде 15 (лок. јд.), вѣрованіе 16, лѣто 16;

ЛР 1457 (према издању): вѣрво 2, по цнѣ 13, раз|л|рѣтн 15, вѣлѣсто 15, пл|вельнїе|л|ь 16, лѣто 16;

Л2 1457: прѣ|д|л|ь 1, двѣ стѣ 6, 6/7 (ном./акуз. дв.), прѣладе 12, 14/15, прѣлаше 19, вѣрвал|л|а 21/22, вѣрванъ 23, лѣт|л|о 23;

С2 1457: прѣ|д|л|ь 1, вѣло 4, разѣ 4, двѣ стѣ 5x2 (ном./акуз. дв. с. р.), ценѣ 7 (дат. јд.), део 8, 12, 14, 15, 16, прѣладе 13, 16, нѣ 18 (3. л. јд. през.), вѣлога 19, прѣлаше 20, нѣ 22 (3. л. јд. през.), вѣрвана 22, ни на еднон правде 22 (лок. јд.), вѣрованіе 23, лѣто 24.

ЛД 1457: прѣге 8, прѣлаан 14, прѣднн|л|ь 17, опкинѣ 2 (текст на полејини) (дат. јд.);

СД 1476: г(о)|с|п(од)ствѣ 9 (дат. јд.), прѣпоръствю 11.

о судбини стерп. /ѣ/ (списак категорија уп. у Куљбакин 1925: 97–100 и Драгин 2007: 214–215). Из анализе су изузети и примери лексичких екавизама у појединим основама (уп. Драгин 2007: 216–217).

¹² Уп. стерп. разѣ и разѣ у Даничић 1863–1864: III, 21–22, 30.

¹³ Уп. стерп. оевень у Даничић 1863–1864: II, 233.

¹⁴ У питању је стерп. прилог доврѣ пореклом окамењени лок. јд. придева.

Из забележене грађе посебно треба указати на примере екавизма у одређеним морфолошким категоријама који (1) представљају заједничке одлике и већине савремених говора косовско-ресавског и призренско-јужноморавског дијалекта; или који (2) указују на процесе раздвајања ова два дијалекта током XV века.

У категорији (1) забележени су:

(а) Један пример дат. јд. личне заменице 1. л. са наставком *-e* (< *-ѣ*): *џеѣ* С2 1457: 7 (за примере овога типа у говорима косовско-ресавског и призренско-јужноморавског дијалекта уп. Ивић 2009: 167)¹⁵.

(б) Један пример наставка *-e* (< *-ѣ*) у лок. јд. ж.р. присвојне заменице *његове*: по *његове* *сѣдрѣти*: ЛР 1457: 11/12 (за примере овога типа у савременим косовско-ресавским говорима уп. Ивић 2009: 107, Букумирић 2003: 245; за призренско-јужноморавску зону уп. Младеновић 2010: 289)¹⁶.

(в) Примери ном./акуз. с. р. бројева: Л1 1457: *двѣ стѣ* 5/6, *двѣ стѣ* 6; С1 1457: *двѣ стѣ* 6, 13, *двѣ стѣ* 6; Л2 1457: *двѣ стѣ* 6, 6/7; С2 1457: *двѣ стѣ* 5x2 (за примере овога типа у говорима косовско-ресавског дијалекта Ивић 2009: 107; за говоре призренско-јужноморавског дијалекта уп. Белић 1999: 240–242).

(г) Примери одричних облика презента глагола *къдѣ*: *нѣсѣ|м|ѣ* СД 1476: 17 (1. л. јд.) и *нѣсте* ЛД 1457: 6 (2. л. мн.) (за примере овога типа у говорима косовско-ресавског и призренско-јужноморавског дијалекта уп. Ивић 2009: 167). Из ове категорије треба издвојити пример 3. л. јд. през. *нѣ* (< *неје*): *нѣ* Л1 1457: 10, 14, С1 1457: 10, 15, Л2 1457: 17, 21, *нѣ* С2 1457: 18, *нѣ* С2 1457: 22¹⁷, који се данас налазе само у говорима призренско-тимочке дијалекатске зоне (уп. Белић 1999: 403, Павловић 1939: 192–193, 240, Стевановић 1950: 49, Богдановић 1987: 252, Реметић 1996: 507–508)¹⁸.

У категорији (2) забележени су:

(а) Примери дат. и лок. јд. именица ж. р. непалаталне промене: *ѡпкнѣ* ЛД 1457: 2 (текст на полеђини), *ангѣлинѣ* СД 1476: 18, *г(о)|с|п(о)стѣ* СД 1476: 9 (дат. јд.); *нн* на *ѣднѡн* *пѣвѣ* Л1 1457: 14, *нн* на *ѣдн|ѡ|н* *пѣв|ѣ* Л2 1457: 22, *нн* на *ѣднѡн* *пѣвѣ* С1 1457: 15, С2 1457: 22 (лок. јд.), као и примери са аналошким наставком *-e* (< *-ѣ*) и код именица некадашње палаталне промене: *кѣтнѣ* ЛД

¹⁵ Дативски облик бележи се и у повељама и писмима деспота Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића (уп. Поломац 2011: 175, 262).

¹⁶ Дативски и локативски облик *његове* забележен је и у повељи деспота Ђурђа великом челнику Радичу (1428–1429) (уп. Поломац 2011: 275).

¹⁷ Наведени облици потврђени су и у повељама кнеза Лазара (уп. Младеновић 1980: 58–60), као и у повељама деспота Стефана и деспота Ђурђа (Поломац 2011: 155).

¹⁸ У савременим говорима косовско-ресавског дијалекта потврђен је само несажети облик *неје* (уп. Барјактаревих 1977: 194, 312 за говор Приштине и прешевско-бујановачку зону и Радић 2009: 60 за копаонички говор).

1457: 1 (текст на полеђини) (дат. јд.), оу вѣрѣкѣвѣщнѣѣ ЂВ 1456: 3/4¹⁹, оу своѣмѣ мѣтрополѣѣ ЂВ 1456: 11/12, в сѣмѣнѣнѣ ЛД 1476: 5 (лок. јд.) (за примере овога типа код именица непалаталних и палаталних основа у косовско-ресавском дијалекту уп. Ивић 1994а: 222, 2002: 9, Букумирић 2003: 208–209; ово је одлика и призренско-јужноморавских говора који чувају флексију: уп. Реметић 1996: 460–461 и Младеновић 2010: 278–281 (примери уз заменичке речи))²⁰.

(б) Примери облика заменица и придева са очуваним наставцима непалаталне промене: (ба) лок. јд.: на страшнѣѣмѣ сѣдѣ ЛР 1457: 15; (бб) ген. мн.: тѣ|х|ѣ ЂВ 1456: 6, 7, свѣ|х|ѣ ЂВ 1456: 15, ѡнѣ|х|ѣ Л1 1457: 6, Л2 1457: 7, С2 1457: 5, ѡнѣ|х|ѣ С1 1457: 6, {ѡ}вѣ|х|ѣ Л1 1457: 13, ѡвѣ|х|ѣ С1 1457: 13; (бв) дат. мн.: нѣговѣ|ѣ|ѣ ЛР 1457: 5, свѣ|ѣ|ѣ СД 1476: 2; (бд) инстр. мн.: вѣсѣнѣ ЂВ 1456: 5, вѣсѣнѣ ЂВ 1456: 7, свѣднѣ СД 1476: 12 (за примере овога типа у косовско-ресавском дијалекту уп. Ивић 1994а: 223, 2002: 9, 2009: 65; ово је и особина призренско-јужноморавских говора који чувају флексију: уп. Реметић 1996: 492, 494, 496 и Младеновић 2010: 277–280, 333–338). Посебно истицање у овој категорији заслужује пример са аналошки проширеним наставком непалаталне промене код заменице некадашње палаталне промене: с нашѣднѣ СД 1476: 14 (инстр. мн.), као и уопштавање заменичког наставка -ех (-ѣхѣ) код придева некадашње непалаталне промене: в поттѣнѣ|х|ѣ С1 1457: 2, мнѡзѣхѣ СД 1476: 8 (ген. мн.).

С обзиром на хронологију настанка испитиваних докумената, као и с обзиром на досадашња сазнања о постанку шумадијско-војвођанског и смедеревско-вршачког дијалекта, посебна пажња приликом истраживања поклоњена је утврђивању евентуалног присуства икавизама у категоријама карактеристичним за ова два дијалекта. Забележен је само један пример у СД 1476 који би могао упућивати на морфолошки икавизам у лок. јд. именичке заменице цѡ: нн на чн|ѣ|ѣ нѣсѣ|ѣ|ѣ нѣдѣ|ѣ|ѣ в ѣѡ|ѣ|ѣ вѡговѣ|ѣ|ѣ дѡдѣ вѣннѣ|т|ѣ|ѣ тѣсѣдѣ|н|ѣ СД 1476: 17²¹ (за примере овога типа у савременим шумадијским и смедеревско-вршачким говорима уп. Ивић 1994а: 64; 2001б: 99). Сличан пример забележен је и у повељи деспота Ђурђа манастиру Великој Лаври (Смедерево, 16. II 1452): вѣ вѣтѣсѣ|ѣ|ѣ оуѣѡ завѣтѣ н вѣ нѡвѣн|ѣ|ѣ 2, за који смо

¹⁹ У питању је ојконим *Враћевитица* (данас село *Враћевиница*, североисточно од Крагујевца, на путу за Горњи Милановац).

²⁰ Примери овога типа забележени су и у другим средњовековним споменицима од краја XIV и током XV века: у Струшком препису Душановог законика (уп. Грицкат 1975: 134), у повељама и писмима кнеза Лазара (уп. Поломац 2006: 141, Стијовић 2008: 462), у повељама и писмима деспота Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића (уп. Стијовић 2008: 462, Поломац 2011: 175, 246–247, 249–250), у писмима султаније Марѣ (уп. Ивић 1973: 338), у Закону о рудницима деспота Стефана Лазаревића (уп. Јовић 1968/1969: 406–407).

²¹ У Даничић 1874: 180 наводи се из исте повеље (према Миклошич 1858: 512) још један пример овога типа: на кнѣѣ цѣстѣ. Увидом у оригинал повеље уверили смо се да је пример погрешно прочитан: треба на ѡѡ|ѣ|ѣ н|х|ѣ цѣстѣ.

претпоставили да може представљати једно од најстаријих сведочанстава о формирању шумадијских или смедеревско-вршачких говора (уп. Поломац 2011: 297). Ипак, на опрез приликом доношења коначног закључка о дијалекатској припадности ових примера упућују примери са наставком *-им* у лок. јд. у неким говорима косовско-ресавског дијалекта (уп. за копаонички говор Радић 2010: 141, 207).

3.2. Промена /ə/> /a/. С обзиром на досадашња сазнања о хронологији ове промене у документима из источних и јужних штокавских крајева (промена је забележена нешто касније у односу на документе из чакавских и западних штокавских предела) (уп. Ивић/Грковић 1971: 53–59, Ивић 1988: 79, 1991а: 206), а посебно и с обзиром на стање у повељама и писмима кнеза Лазара (одсуство промене, уп. напомене уз издања повеља у Младеновић 2003; уп. Поломац 2006: 104, Стијовић 2008: 458), деспота Стефана (одсуство промене, уп. напомене уз издања повеља у Младеновић 2007; уп. Стијовић 2008: 458, Поломац 2011: 173–174) и деспота Ђурђа (промена присутна само у повељи госпође Маре и синова Дубровнику од 29. децембра 1405, уп. Поломац 2010: 217–218, 2011: 45–46, Младеновић 2009/2010: 8–9), испитивање присуства промене /ə/>/a/ у повељама и писмима деспота Лазара и Стефана Бранковића има посебан значај за историјску дијалектологију српског језика.

Укупно пет испитиваних докумената деспота Лазара и Стефана Бранковића познаје примере /a/ пореклом од некадашњег изговорног полугласника. Наводи се најпре целокупна грађа²²:

ЂВ 1456: борачкѡн б (уп. топоним борѡъ и присвојни придев борѡъкън у Даничић 1863: I: 67–68; РЈА I: 549)²³;

С1 1457: ѡвдн I (ном. јд. м. р.), 8 поттенин|х| (ь) нашн|х| (ь) приатеца 3, 8 властеа дврѡвѡ|ч|кѡхъ 3 (ген. мн.), вн изнеса 12 (3. л. јд. потенцијала);

Л2 1457: дврѡвѡткн|х| (ь) 4, дврѡвѡткѡн 9;

С2 1457: по ѡсадѡде|с| (е)тъ и четирн двката 11/12, петъ тисс|кѡ| и ѡса|ц| (ь) сѡтъ и петъ де|с| (е)тъ и двѡ двката 12/13;

ЛД 1457: покодѡ|н| (ь) 10 (уп. рокојѡпъ у Садник/Ајцетмилер 1955: 91).

Наведени примери сведоче о томе да се средином XV века промена /ə/>/a/ остваривала не само у суфиксалним морфемама (како је забележено почетком XV века у повељи госпође Маре и синова Дубровнику, уп. Поломац 2010: 217–218) већ и у корену речи и у наставцима за облик (посебно треба указати на облик ген. мн. именица), што несумњиво сведочи о томе да ова промена

²² Примери из С1 1457, С2 1457, Л2 1457 и ЛД 1457 уп. и у Младеновић 2009/2010: 11–12.

²³ Средњовековни град *Борач* у истоименој жупи, данас село *Борач* у општини Кнић (у области Гружа) код Крагујевца (уп. Поломац 2011: 399).

представља иновацију која током XV века одваја говоре косовско-ресавског дијалекта од суседних и сродних призренско-јужноморавских говора²⁴.

Међу наведеним примерима промене /ə/>/a/ нема ни једног чије би потекло било искључиво српкословенско. Упркос томе, на основу наведених потврда промене /ə/>/a/ разложно је претпоставити да се гласовна вредност /a/ налази и у оним случајевима из наведених докумената који припадају српском народном и српкословенском језику, а у којима се у складу са графичком и правописном традицијом употребљава и даље неки од полугласничких знакова или у којима обележавање изостаје. Примери:

ЂВ 1456: (а) дебело јер: сѣтв|о|ри 2, сѣ 7, вѣ 19; (б) танко јер: сѣ 5, граховѣць 6/7, кѣ|а| [ѣ] 11, венедникѣ|т| [ѣ] 12; (в) пајерак: гюрѣ 1, вѣеди 5, вененичѣ 11;

С1 1457: (а) дебело јер: вѣсакоѣ|а| 1, вѣ 16; (б) танко јер: двбровѣ|ч|ки|ѣ 3, властеѣ 5, властеѣ 9, 13 (ген. мн.), двбровѣ|ки|ѣ| (ѣ) 5/6, 9, двбровѣ|ки 10, двбровѣ|ч|ки|ѣ| (ѣ) 13; (в) одсуство знака: гюрѣ 2, антрѣ бх2, 14;

Л2 1457: (а) дебело јер: оѣ|а| (ѣ) сѣ|т| [ѣ] 12, нзнесѣ|а| (ѣ) 20, вѣ 23; (б) танко јер: гюрѣ|г| (ѣ) 3, по оѣ|а| (ѣ) десе|т| [ѣ] и четѣри двкати 11, оѣ|а| (ѣ) сѣ|т| [ѣ] 12; (в) одсуство знака: ан|т|рѣ 6, 7, сеѣмѣ дѣ|с| (ѣ)тѣ антрѣ 11/12;

С2 1457: (а) дебело јер: прѣатеѣ 3 (ген. мн.), двбровѣ|ч|ки|ѣ| (ѣ) 4, оѣ|а| (ѣ) сѣтѣ 12, вѣ 24; (б) танко јер: гюрѣ|г| (ѣ) 2, двбровѣ|ч|ки 10; (в) пајерак: сеѣ|а| дѣ|с| (ѣ)тѣ 11; (г) одсуство обележавања: двѣ стѣ и дѣветѣ антрѣ 5, двѣ стѣ и дѣветѣ антрѣ 5/6, сеѣ|а| дѣ|с| (ѣ)тѣ антрѣ 11;

ЛД 1457: (а) дебело јер: нема примера; (б) танко јер: властеѣ 2 (ген. мн.), двбровѣ|ч|ки|ѣ| (ѣ) 2, оѣтати|г| (ѣ) 5, донесе|а| (ѣ) 5, сѣа 6, сѣдѣ|ш|нон 7, сѣ|а| (ѣ) 8, 20, цнрѣ|н| (ѣ) 10, вѣ|с| (ѣ) 12, кѣ|а| (ѣ) 14, тврѣ|к| (ѣ) 19, властеѣ 2 (текст на полеђини) (ген. мн.), двбровѣ|ч|ки|ѣ| (ѣ) 2 (текст на полеђини); (в) одсуство обележавања: вгрѣкѣ 17.

Одсуство примера који би упућивали на промену /ə/>/a/ обележје је укупно четири испитивана документа: Л1 1457, Г 1457, ЛР 1457, СД 1476. У наведеним документима на месту изговорног полугласника налази се полугласнички знак или изостаје обележавање. Примери:

Л1 1457: (а) дебело јер: вѣ 16; (б) танко јер: гюрѣ|г| (ѣ) 2, двбровѣ|ч|ки|ѣ| (ѣ) 3, двбровѣ|ки|ѣ| [ѣ] 5, двбровѣ|ч|ки|ѣ| [ѣ] 9, нзнесѣ|а| (ѣ) 12, двбровѣ|ч|ки|ѣ| [ѣ] 12; (в) одсуство обележавања: антрѣ 6, ан|т|рѣ 6, 13;

Г 1457: (а) дебело јер: двбровѣ|ки|ѣ| (ѣ) 1; (б) танко јер: внѣ|ч| (ѣ) 1, вѣсе 3; (в) одсуство обележавања: нгрѣднѣ 1, 4, ан|т|рѣ 1, антрѣ 3;

ЛР 1457 (према издању): (а) дебело јер: сѣтвори 1; (б) танко јер: сѣдѣтѣ 4, сѣдѣтѣ 12, вѣсакоѣ 12, сѣпѣрница 15;

СД 1476: (а) нема примера; (б) танко јер: сѣ|а| (ѣ) 4, 5, 10, 19, сѣдѣтѣ 6, вољѣ|н| (ѣ) 10, несе|а| (ѣ) 17, слободѣ|н| (ѣ) 23.

С обзиром на одсуство примера промене /ə/>/a/ у наведеним документима, поставља се питање гласовне вредности полугласничког знака у приказаним примерима. Претпоставка о томе да писање полугласничког знака одражава

²⁴ Изразита, скоро доследна вокализација у суфиксалним морфемама остварена је у призренско-јужноморавској зони на Косову и Метохији, док је полугласник знатно стабилнији у основинском делу речи (уп. Реметић 1996: 358–365).

чување изговорног полугласника у језику наведених докумената није много вероватна. У прилог овоме може се навести следеће: (1) Г 1457 – представља кратак текст (четири реда) у коме нема много примера у којима се може очекивати промена /ə/>/ā/; (2) ЛР 1457 – писао је Степан Ратковић, писар ЂВ 1456, у којој је – како је горе показано – потврђен један пример промене /ə/>/a/; (3) Л1 1457 – хронолошки, а вероватно и територијално, припада групи докумената (ЂВ 1456, С1 1457, Л2 1457, С2 1457, СД 1457) у којима су потврђени примери /ə/>/a/, те се стога промена може претпоставити и у овој повељи; (4) СД 1476 – иако релативно обиман текст, садржи мало примера у којима се очекује промена /ə/>/a/; на евентуалну могућност чувања изговорног полугласника у овој повељи може упућивати стање писама султаније Маре из осме деценије XV века (према речима П. Ивића (1973: 343), у овим се писмима чува незамењени полугласник).

3.3. Промена /л/ > /у/. С обзиром на стање стање други световних споменика XV века²⁵, очекују се и у испитиваним документима примери промене /л/ > /у/.

У погледу ове фонетске црте повеље и писма деспота Лазара и Стефана Бранковића могу се поделити на две групе. У првој групи налазе се повеље и писма у којима се не налазе потврде за слоготворно /л/, као ни за /у/ које би било пореклом о њега (ЂВ 1456, Г 1457, ЛР 1457, СД 1476). У другој групи налазе се документи у којима је ова промена потврђена, додуше само у једној лексеми: на пѣно Л1 1457: 8x2, С1 1457: 8, 9, Л2 1457: 19, С2 1457: 11, 14, 16, 20, ЛД 1457: 5, на пѣнѣ Л2 1457: 10, 13, 15²⁶.

3.4. Промена /л/ на крају слога. Испитивање судбине /л/ на крају слога у повељама и писмима деспота Лазара и Стефана Бранковића од значаја је за историјску дијалектологију с обзиром на чињеницу да се овај сонант у поменутој позицији веома добро чува у световним споменицима од краја XIV и током XV века²⁷, као и с обзиром на различите рефлексе овога гласа у говорима косовско-ресавске и призренско-јужноморавске зоне.

²⁵ Слоготворно /л/ се чува у повељама кнеза Лазара и деспота Стефана (уп. Поломац 2006: 109–110; Стијовић 2008: 459), као и у Струшком препису Душановог законика (Грицкат-Радуловић 1975: 130). Неколико примера са /у/ на месту слоготворног /л/ забележено је у Закону о рудницима деспота Стефана (Јовић 1968/1969: 383). Промена слоготворног /л/ у /у/ забележена је у двема повељама деспота Ђурђа из треће деценије XV века (пример ѡкнѣ у повељи Дубровнику из 1428. године; топоним ѡвѣѣ из повеље великом челнику Радичу (1428–1429) (уп. Поломац 2011: 181–182).

²⁶ Примери се бележе и у Младеновић 2009/2010: 11–12.

²⁷ Сонант /л/ на крају слога налази се непромењен у повељама кнеза Лазара и деспота Стефана (уп. Поломац 2006: 123–124; 2011: 191–192, Стијовић 2008: 461), у Струшком препису Душановог законика (уп. Грицкат-Радуловић 1975: 130), као и у Закону о рудницима деспота Стефана (уп. Јовић 1968/1969: 389). У повељама деспота Ђурђа забележен је само један пример промене: топоним ѡвѣѣ (повеља великом челнику Радичу, 1428–1429. година), за који

И у погледу ове фонетске црте испитивани документи могу се поделити на две групе. Првој, бројнијој групи, припадају документи у којима су потврђени примери вокала /o/ пореклом од сонанта /л/ на крају слога. Примери²⁸:

Л1 1457: дѣω 8x2, 9, 13; али и ен изнесѣ|л| (ѣ) 11, ен понска|л| (ѣ) 12, 13/14;

С1 1457: дѣω 8x2, 9, 14, ен понскаω 12, 14;

Г 1457: дѣω 2;

ЛР 1457 (према изању): ен дѣзисω 14;

Л2 1457: дѣω 9, 12, 13x2, 15; али и ен изнесѣ|л| (ѣ) 19/20, ен понска|л| (ѣ) 19/20;

С2 1457: дѣω 8, 12, 14, 15, 16, али и ен изнесѣъ 20/21, ен понска|л| (ѣ) 20/21.

У вези са овим примерима неопходно је дати следеће коментаре:

(1) Наведене повеље и писма представљају најстарију групу докумената из источних штокавских крајева у којима је промена /л/ > /o/ на крају слога системска одлика језика посведочена неспорним примерима.

(2) Промена /л/ > /o/ у овоме периоду вршила у различитим категоријама речи: у лексеми дѣω, али и у облицима партиципа перфекта глагола м. р.

(3) Пример из С1 1457: ен изнеса 12 који би могао представљати призренско-јужноморавских рефлекс /л/ на крају слога не може се узети као поуздан будући да одмах иза њега долази облик са /o/ < /л/: н ако ен тко ω|л| [ѣ] насѣ нан ω|л| [ѣ] наши|х| (ѣ) послѣднн|х| (ѣ) изнеса кою книгѣ н понскаω. Стога у овоме примеру треба реконструисати и изнеса[ω] (према понскаω)²⁹.

Другој групи докумената припадају они у којима се сонант /л/ на крају слога чува непромењен. Примери:

ЂВ 1456: ѣн ен|л| (ѣ) 13;

ЛД 1457: донесѣ|л| (ѣ) цѣ к 5, сѣ|л| (ѣ) писал|л| (ѣ) 8, к наслонон|л| (ѣ) 10, к ен|л| (ѣ) 10, к прѣдннн|л| (ѣ) 17, кааза|л| (ѣ) цѣ к 20, сѣ|л| (ѣ) ω|л|порѣтн|л| (ѣ) 20/21;

СД 1476: ен|х| (ѣ) писал|л| (ѣ) 8, несѣ|л| (ѣ) нцал|л| (ѣ) 17, ен|х| (ѣ) оставн|л| (ѣ) 18, сѣ|л| (ѣ) оставн|л| (ѣ) 19.

У вези са наведеним примерима неопходно је указати на следеће:

(1) Одсуство примера промене /л/ > /o/ у наведеним документима не мора упућивати на одсуство промене у језику писара. О овоме сведочи случај двеју повеља чији је писар Степан Ратковић: у ЛР 1457 промена је посведочена, док се у ЂВ 1456 налази само један пример са очуваним /л/ на крају слога.

Г. Шкриванић (1973: 127) претпоставља да је сачуван у имену брда *Рамница* југозападно од Великог Градишта (Поломац 2011: 191). Убикацију подупиरे претпостављени фонетски развој: *Ралница* > *Раонница* > *Равница* (неутрализација вокалске групе, уп. само *равник* (< *раоник*) у говору Галипољских Срба, према Ивић 1994б: 87, наслоном на *раван*, *равнити*, а познато и банатским говорима) > *Рамница* (асимилација -ви-> -ми-) (Поломац 2011: 191). Један пример забележен је у писмима султаније Маре (уп. Ивић 1973: 379).

²⁸ Примери се бележе и у Младеновић 2009/2010: 11–12 (изузев примера из ЛР 1457).

²⁹ Овако чини и А. Младеновић (2009/2010: 11).

(2) Чување сонанта /л/ на крају речи у овим документима, као и у горе-наведеним примерима из прве групе докумената, представља резултат правописног конзервативизма (сви примери представљају партицип перфекта м. р. који је традиционално написан са надредним словом испод титле).

4. MORFOLOШКЕ И MORFOCИHTAKCИЧКЕ OДЛИКЕ

Најважније морфо(но)лоше одлике језика испитиваних докумената наведене су у одељку о промени /ѣ/>/e/ (т. 3.1.), као и у одељку о промени /э/ > /а/ (т. 3.2.). Овде ће бити указано и на неколико других важнијих морфолошких и морфосинтаксичких одлика.

4.1. Аналитичке тенденције. У испитиваним документима забележен је само један пример аналитичких тенденција у деκлинацији: ере к г(осподи)нь кра|а|(ь) прѣдннѣ|а|(ь) сеган света в прагъ СД 1476: 17. У вези са овим примером треба указати на следеће: најпре (а), наведени пример – колико нам је познато – представља најстарију потврду неразликовања падежа места од падежа правца у српским повељама из источних штокавских области³⁰; и даље (б), наведени пример највероватније представља обележје онога средњовековног српског дијалекта из кога су се развили косовско-ресавски и призренско-јужноморавски говори³¹.

4.2. Употреба заменичких и глаголских енклитика. У испитиваним документима забележен је велики број примера употребе дативских множинских енклитика личних заменица 1. и 2. лица (*ни* и *ви*)³². Највећи број потврда долази у духу српског народног језика у ЛД 1457 и СД 1476.

Примери из ЛД 1457: како нц сте вѣдѣсан. 5; инако нц съда несте вѣтн|н|(и)ан него колнко да бн нц ѿ|а|(ь) сѣдга ндннѣ ѿвог посланн б/7; ере нц к таква и потреба 7; кое нц се кннѣ днѣ 13; како нц съ|а|(ь) и прѣгѣ писал|а|(ь) 8; како да бнсео нц вѣтнннн кннѣ 11; посланн нц съ|а|(ь) кнн|г|(с) по

³⁰ Најраније сведочанство о аналитичким тенденцијама у српским повељама из источних штокавских области представља пример а по своен съдрѣти на кога оставѣн, или на сърдннка или ннѣга кога, забележен у повељи деспота Ђурђа великом челнику Радичу (1429–1430) (пример забележен према издању Стојановић 1890: 4–5) (уп. Поломац 2011: 268). Из осме деценије XV века располажемо двама примерима из повеље царице Маре манастирима Хиландару и Св. Павлу: ере тан црква на сѣсанц ѿс поуста; и цю даваю доуѣрѣчане на крслнцѣ да даваю оу сѣоу горѣ (према Јовановић 2007: 331).

³¹ У вези са овим примером треба напоменути да неразликовање падежа кретања и падежа правца данас захвата широк ареал на југоистоку српске језичке територије: поред косовско-ресавских и призренско-тимочких, и смедеревско-вршачке и зетско-сјеничке говоре (уп. Ивић 2001б: 142). Искључивање смедеревско-вршачког и зетско-сјеничког дијалекта приликом разматрања порекла наведене аналитичке конструкције мотивисано је одсуством других језичких особина ова два дијалекта у испитиваним документима.

³² Употреба наведених енклитика забележена је и у другим повељама од краја XIV и током XV века (уп. Стијовић 2008: 466–467, Поломац 2011: 263).

дацѣпанъ 12/13; да **вн** вѣпѣшъ 15; радн вѣсѣо **вн** боѣе гласове писатѣ 16; вѣпѣсати **вн** кѣцѣ|о| да знѣтѣ 20; таа **вн** сѣ|ц|(|)ъ ѿпелѣт|(|)ъ по нѣ|ц|(|)ъ ѿ вѣ|ц|(|)ъ ѿ|ц|порѣчн|(|)ъ. 20/21; такон **вн** кѣ н трѣ|ц|(|)а) 9.

Примери из СД 1476: дан б(ог)ъ ѿбрѣсти г(о)|с|п(од)ство **вн** з|ц|а|р|а|ко н вѣ|с|(|)а|о 2/3; да не ц|о|г|ц|(|)ъ **вн** ц|н|о|г|о| писати 9; прѣпорѣчю **вн** ц|о|ю ангѣлннъ н ц|о|ю дѣтнцъ 11; ц|о|лн|ц|(|)ъ **вн** сѣ 13.

Примери из осталих докумената: сѣтк|о|р|н ц(н)|л(о)|с|т|ъ г(о)|с|п(о)|д|ство **вн**. ЂВ 1456: 1/2; ц|о| **вн** сѣ вѣдан тврдн ЛР 1457: 7; г(осподн)нъ дѣ|с|п|о|т|(|)ъ г|о|р|ь|г|(|)ъ. н ц|н|а|к|а **вн** г(о)|с|п|о|г|а дѣ|с|п|о|тн|ца ернна. ЛД 1457: 3; него **вн** в|с|е| прѣдѣше на пѣно С2 1457: 20.

Само двама примерима потврђена је акузативна множинска енклитика: н б(ог)ъ да **вн** вѣ|с|(|)а|н · ЛД 1457: 21; н да **вн** б(ог)ъ навѣн да нидатѣ к нн|ц|(|)ъ ц|о|б|о|в|(|)ъ СД 1476: 14.

У једноме примеру забележена је употреба акузативне енклитике личне заменице 3. л. јд. ж. р. (ју): н прѣдали **вн** с|ц|о| рѣ|ч|(|)ε|тн|о|м|с|л| дацѣпанъ ѿ|ц|(|)ъ нѣга **вн** г|е|д|ан|тѣ. ЛД 1457: 14³³.

Посебно истицање заслужује употреба глаголске енклитике *те* у облику 3. л. мн. футура³⁴: ЛД 1457: 18; да нзвѣрѣ кога **те** крале|ц|(|)ъ **поставити**, заједничка савременим косовско-ресавским говорима и источним говорима призренско-тимочког дијалекта (уп. Ивић 2009: 170). Овај „привидни парадокс“ (Ивић 2009: 170) објашњава се „тима што се у међупростору раширио призренско-јужноморавски дијалекат, који се одликује темељитим прекрајањем система облика 3. л. множине презента“ (Ивић 2009: 170).

4.3. Употреба заменичких и прилошких партикула. Као и у другим световним споменицима из овога периода (уп. Јовић 1968/1969: 415–418, Грицкат 1975: 135, Поломац 2006: 152–153, Стијовић 2008: 468–469, Поломац 2011: 271, 274, 277, 279), и у испитиваним документима очекивано је потврђена великим бројем примера употреба заменичких и прилошких партикула *-ј* и *-зи*. Посебно истицање заслужују само примери удвајања ових партикула забележени у ЂВ 1456: ѿвонзн 12, ѿвонзѣ 14 (акуз. јд. с. р.), ѿвонзѣ 14 (акуз. мн. с. р.), што представља обележје и савремених југоисточних српских дијалеката (пре свега, призренско-јужноморавског, уп. Богдановић 1987: 179–181, Младеновић 2010: 278–281, 349–351; ређе и у говорима савременог косовско-ресавског дијалекта (уп. Симић 1972: 345, 473).

³³ Облик *ју* доследно се употребљава и у *Закону о рудницима* деспота Стефана, што је одлика савремених косовско-ресавских говора и призренско-тимочких говора (уп. Јовић 1968/1969: 410).

³⁴ Употреба енклитике *те* забележена је још крајем XIV века у акту игумана Никодима из 1396. године: кон **те** ѿ нн|ц|(|)ъ к|а|д|а|ц|(|)ъ **быти** (уп. Младеновић 2007: 320–321, Стијовић 2008: 467–68, Поломац 2011: 344).

5. ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ

На основу проведеног истраживања, као и на основу поређења са стањем повеља и писама деспота Ђурђа Бранковића, може се понудити неколико општих закључака о језику повеља и писама деспота Лазара и Стефана Бранковића.

(1) Језик повеља и писама деспота Лазара и Стефана Бранковића, као и језик повеља и писама деспота Ђурђа Бранковића, изграђен је на основици југоисточног српског дијалекта, онога дијалекта у коме су се од краја XIV и током XV века зачели процеси унутрашње дијалекатске диференцијације који ће у крајњем резултату довести до стварања савремених говора косовско-ресавског и призренско-јужноморавског типа. Померање државног средишта на север ка Дунаву (Смедерево) није утицало на знатнији продор особина првобитних дијалеката северне и североисточне Србије у језик ових званичних докумената (један пример икавизма у лок. јд. заменице *што*)³⁵.

(2) Најважније фонетске промене карактеристичне за другу етапу развоја српског вокализма (XIV/XV век) (/ə/>/a/, вокално /л/>/у/, /л/(-)>/о/(-)) (према Ивић 1991в), потврђене само изолованим примерима у повељама и писмима деспота Ђурђа Бранковића (уп. Поломац 2011: 502–504), представљају системску одлику језика повеља и писама његових синова. Значајније присуство ових иновација у односу на повеље и писма деспота Ђурђа Бранковића свакако је условљено хронологијом њиховог настанка (млађи документи), али и друштвеним контекстом у коме настају (највећи број непосредно пред пад Деспотовине), као и њиховим жанром и садржајем (претежу документи световне садржине). Резултати наведених фонетских промена, као и екавизам у одређеним морфофонолошким категоријама (дат./лок. јд. именица; лок. јд. и ген./дат./инстр. мн. заменица и придева), сведоче о интензивнијем диференцирању косовско-ресавских и призренско-јужноморавских говора у овоме периоду.

(3) Као и у повељама и писмима деспота Ђурђа Бранковића (уп. Поломац 2011: 502), и у испитиваним документима употреба двоструке варије (кендеме) и удвојених вокалских графема начелно упућује на чување наглашених и ненаглашених дужина према правилима старије акцентуације. Посебно истицање заслужују примери чувања ненаглашених дужина у одређеним морфолошким категоријама, међу којима су најважнији облици ген. мн. именица са наставцима *-ā* и *-ī*, као и наставци придева одређеног вида у којима је ненаглашена дужина последица вокалских контракција.

³⁵ Језик ових докумената остао је исти будући да је иста остала и властела (досељена са југа) која се њиме служила (уп. Ивић 1991б: 115–116).

ЛИТЕРАТУРА

- Барјактаревић 1997:** Данило Барјактаревић, *Дијалектолошка истраживања*, Приштина: Јединство.
- Белић 1999:** Александар Белић, *Изабрана дела Александра Белића, том 9: Дијалекти источне и јужне Србије*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 9–491.
- Белић 2007:** Александар Белић, Учешће св. Саве и његове школе у стварању нове редакције српских ћирилских споменика. у: *Изабрана дела Александра Белића, том 7: Историја српског језика (студије, расправе, критике)*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 357–396.
- Богдановић 1987:** Недељко Богдановић, *Говор Алексиначког Поморавља, Српски дијалектолошки зборник*, књ. XXXIII, Београд.
- Букумирић 2003:** Милета Букумирић, *Говори северне Метохије, Српски дијалектолошки зборник*, књ. L, Београд, 1–356.
- Булатова 1975:** Рима В. Булатова, *Старосербская глагольная акцентуация*, Москва: Наука.
- Булатова 1976:** Рима В. Булатова, Проблеми српске историјске акцентологије на материјалу писаних споменика (XIV–XVI века), *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 6/1, 27–33.
- Булатова 1977:** Рима В. Булатова, К изучению систем надстрочных знаков в древнесербских рукописях, у: Д. Богдановић, Б. Јовановић-Стипчевић и Ђ. Трифуновић (ур.), *Зборник Владимира Мошина*, Београд, 113–116.
- Булатова 1990:** Рима В. Булатова, Фиксация старых акцентных систем в средневековых рукописях, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XXXIII, 47–54.
- Грицкат 1975:** Ирена Грицкат-Радуловић, *Језик Струшког преписа*, у: Мехмед Беговић (ур.), *Законик цара Стефана Душана, књ. I: Струшки и Атонски рукопис*, Београд, 125–157.
- Грицкат 1978:** Ирена Грицкат, Одлике ресавске редакције у старијим преписима Душановог законика, *Јужнословенски филолог*, XXXIV, 111–147.
- Даничић 1863–1864:** Ђуро Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских I–III*, Биоград (фототипско издање, Вук Караџић, 1973)

- Драгин 2007:** Наташа Драгин, Методолошке напомене о проучавању гласовне вредности **ѣ** у српскословенском језику (на грађи рукописа XII–XV века), *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, L/1–2, 213–222.
- Загребин 1995:** Вячеслав М. Загребин, Периодизација употребљених надстрочних знакова у средњовековних српских рукописима и надстрочни знаци киевских глаголических листкова, у: П. Ивић (ур.), *Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа*, Београд, 469–479.
- Загребин 1998:** Вячеслав М. Загребин, Квантитет и редупликација (Способи означавања дуготе гласних звукова у средњовековних српских рукописима и редупликација гласних букви у ненотираним богослужбених српских текстах), у: В. М. Загребин, *Русь и јужни Славјани (Сборник статей к 100-летию со дня рождения В. А. Мошина (1894–1987))*, Санкт-Петербург: Алетеја, 222–233.
- Ивић/Грковић 1971:** Павле Ивић и Милица Грковић, О почецима замене полугласа са *a* у ћирилским споменицима, у: *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XIV/1, 53–59.
- Ивић 1973:** Павле Ивић, О језику писама султаније Маре, *Јужнословенски филолог*, XXX/1–2, 337–345.
- Ивић 1988:** Павле Ивић, „Историја језика“, у: Павле Ивић и Далибор Брозовић, *Језик српскохрватски/ хрваткосрпски, хрватски или српски (Извадак из 2. издања Енциклопедије Југославије)*, Загреб: Југословенски лексикографски завод *Мирослав Крлежа*, 50–67.
- Ивић 1989:** Павле Ивић, „О језику и правопису у Повељи“. Павле Ивић, Војислав Ј. Ђурић и Сима Ћирковић, *Есфигменска повеља деспота Ђурђа/Εσφιγμενου Charter of Despot Djurdj*. Београд – Смедерево: Југословенска ревија – Завод за заштиту споменика културе Смедерево, 12–18.
- Ивић 1991а:** Павле Ивић, Судбина полугласа у српскохрватском језику, у: *Избрани огледи II: Из историје српскохрватског језика*. Ниш: Просвета, 197–206.
- Ивић 1991б:** Павле Ивић, О неким проблемима наше историјске дијалектологије, у: Павле Ивић, *Избрани огледи III: Из српскохрватске дијалектологије*, Ниш: Просвета, 81–123.
- Ивић 1994а:** Павле Ивић, *Српскохрватски дијалекти. Њихова структура и развој*. Нови Сад – Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

- Ивић 1994б:** Павле Ивић, *О говору Галипољских Срба*. Нови Сад – Сремски Карловци: Издавачка књижевница Зорана Стојановића.
- Ивић 1998а:** Павле Ивић, *Преглед историје српског језика*. Нови Сад – Сремски Карловци: Издавачка књижевница Зорана Стојановића.
- Ивић 1998б:** Павле Ивић, Периоди у историји структуре српскохрватског језика, у: Павле Ивић, *Целокупна дела, књ. XI/1: О фонологији* (прир. Драгољуб Петровић), Нови Сад/Сремски Карловци: Издавачка књижевница Зорана Стојановића, 420–430.
- Ивић 2001а:** Павле Ивић, *Српски народ и његов језик*. Нови Сад – Сремски Карловци: Издавачка књижевница Зорана Стојановића.
- Ивић 2001б:** Павле Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика: Увод и штокавско наречје*, Нови Сад – Сремски Карловци: Издавачка књижевница Зорана Стојановића.
- Ивић 2002:** Павле Ивић, Жупски говор као најтипичнији представник косовско-ресавског дијалекта, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XLVI/1, 7–13.
- Ивић 2009:** Павле Ивић, *Српски дијалекти и њихова класификација*, Нови Сад – Сремски Карловци: Издавачка књижевница Зорана Стојановића.
- Јерковић 1980:** Вера Јерковић, Средњовековне ортографске школе код Срба, *Југословенски семинар за стране слависте*, бр. 31, Београд, 19–29.
- Јовановић 1989:** Гордана Јовановић, О повељи деспота Стефана Лазаревића манастирима Тисмани и Водици из 1406. године, *Научни саста-нак слависта у Вукове дане*, 19/1, 53–58.
- Јовановић 1999:** Гордана Јовановић, О повељи деспота Стефана Лазаревића Лаври Св. Атанасија из 1414/1415. године, *Научни саста-нак слависта у Вукове дане* 28/1, 155–163.
- Јовановић 2000:** Гордана Јовановић, Примери српског народног језика у повељама и исправама деспота Стефана Лазаревића, у: *Јужно-словенски филолог*, LVI/1–2, 489–493.
- Јовановић 2007:** Гордана Јовановић, О повељи царице Маре од 15. априла 1479. године, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, L, 327–333.
- Јовић 1968:** Душан Јовић, Трстенички говор, *Српски дијалектолошки зборник*, XVII, 1–241.

- Јовић 1968/1969:** Душан Јовић, О језику Закона о рудницима деспота Стефана Лазаревића, *Јужнословенски филолог*, XXVII, 365–455.
- Куљбакин 1925:** Стјепан Куљбакин, *Палеографска и језичка испитивања о Мирослављевом јеванђељу*, Посебна издања Српске краљевске академије, књ. LII, философски и филолошки списи, књ. 13, Сремски Карловци.
- Ласкарис 1935:** Mihail Lascaris, Actes serbes de Vatopédi, *Byzantinoslavica* VI, 167–185.
- Миклошич 1858:** Franz Miklosich, *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*. Vienna.
- Младеновић 1980:** Александар Младеновић, Језик у повељама кнеза Лазара упућеним Дубровнику, *Зборник за филологију и лингвистику*, XXIII/2, 47–82.
- Младеновић 2003:** Александар Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*. Београд: Чигоја штампа.
- Младеновић 2007:** Александар Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*. Београд: Чигоја штампа.
- Младеновић 2009/2010:** Александар Младеновић, Неке особине језика у повељама и другим документима Вука Бранковића и његових наследника, *Археографски прилози*, 31/32, 7–18.
- Младеновић 2010:** Радивоје Младеновић, *Заменице у говорима југозападног дела Косова и Метохије*. Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Мошин 1968:** Владимир Мошин, *Револуције у историји српског правописа*, *Библиотекар*, VI, 465–475.
- Недељковић 1967:** Олга Недељковић, Знаци ударений в сербских доресавских рукописях, *Slavia*, XXXVII, Прага, 24–32.
- Недељковић 1971:** Олга Недељковић, Проблем рађања ресавског правописа и повеље из доба кнеза Лазара, у: *О кнезу Лазару*, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, Београд/Народни музеј, Крушевац, 243–254.
- Павловић 1939:** Миливој Павловић, Говор Сретечке Жупе, *Српски дијалектолошки зборник*, VIII, 1–352.
- Поломац 2006:** Владимир Поломац, *Језик у повељама кнеза Лазара*. Магистарска теза у рукопису, Београд: Филолошки факултет.

- Поломац 2009:** Владимир Поломац, Језик у повељи великог челника Радича манастиру Кастамониту из 1430/1431. године, у: М. Ковачевић и др. (ур.), *Савремена проучавања језика и књижевности (Зборник радова I научног скупа младих филолога Србије) I/1*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 307–325.
- Поломац 2010:** Владимир Поломац, О неким одликама српског народног језика у повељи госпође Маре и њених синова Дубровнику од 29. децембра 1405. године, у: С. Милорадовић (ур.), *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима, књ. 1: Језик и народна традиција*, Косовска Митровица: Филозофски факултет, 207–215.
- Поломац 2011:** Владимир Поломац, *Језик повеља и исправа деспота Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића*. Докторска дисертација у рукопису, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет.
- Радић 2009:** Првослав Радић, *Копачки говор (Етногеографски и културолошки приступ)*. Београд: Етнографски институт Српске академије наука и уметности.
- Реметић 1996:** Слободан Реметић, Српски призренски говор (I Гласови и облици), *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XLII, Београд, 319–614.
- Пурковић 1940:** Миодраг Пурковић, *Потис села у средњевековној Србији*. Посебан отисак из Годишњака скопског филозофског факултета IV, Скопље.
- Садник/Ајцетмилер 1955:** Linda Sadnik und Rudolf Aitzetmüller, *Handwörterbuch zu den altkirchslavischen texten*. Heilderberg/Gravenhage: Carl Winter Universitätsverlag/Mouton&co.
- Симић 1972:** Радоје Симић, Левачки говор, *Српски дијалектолошки зборник*, XIX, Београд.
- Синдик 1978:** Душан Синдик, Српске повеље у светогорском манастиру Светог Павла, *Мешовита грађа VI*, 183–205.
- Спремић 1994:** Момчило Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Стевановић 1950:** Михаило Стевановић, Ђаковачки говор, *Српски дијалектолошки зборник*, XI, 1–152.
- Стијовић 2008:** Рада Стијовић, Неке особине народног језика у повељама кнеза Лазара и деспота Стефана, *Јужнословенски филолог*, XLIV, 457–472.

Стојановић 1890: Љубомир Стојановић, Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типичи, поменици, записи и др, *Споменик СКА*, књ. 3, Београд, 1–226.

Шкриванић 1973: Гавро Шкриванић, Властелинство великог челника Радича Поступовића, *Историјски часопис*, XX, 125–136.

THE LANGUAGE OF CHARTERS AND LETTERS OF DESPOTS LAZAR AND STEPHEN BRANKOVIĆ FROM THE HISTORICAL DIALECTOLOGY STANDPOINT

SUMMARY

The paper studies the most relevant linguistic features of the charters and letters of Despots Lazar and Stephen Branković, sons of Despot George Branković (a total of nine documents drafted between 1456 and 1476). The basic aims of our research concerned the following: (a) determining the dialectal basis on which the language of the cited documents was formed, and (b) separating the linguistic features of the studied documents that indicate a dialectal differentiation on the territory of the mediaeval Despotate. The most relevant results of the research include: (a) the language of the charters and letters of Despots Lazar and Stephen Branković was formed on the basis of South-Eastern (Kosovo-Resavan and Prizren-South Moravan) Serbian speeches; (b) the charters and letters of Despots Lazar and Stephen Branković are the oldest documents from the Eastern Štokavian areas which systematically reflect the most important phonetical and phonological innovations typical of the second stage in the development of Serbian vocalism (the 14th and 15th centuries) – /ǝ/>/a/, vocalic /l/>/u/, /l/(-) >/o/(-); (c) the results of the above-mentioned language changes, as well as ekavisation in certain morphological categories (dative/locative singular in nouns, locative singular and genitive/dative/instrumental in plural pronouns and adjectives), imply a more intensive differentiation of Kosovo-Resavan and Prizren-South Moravan speeches over this period; (d) the use of the double grave accent and doubled vowel graphemes in the charters and letters of Despots Lazar and Stephen Branković indicates the preservation of stressed and unstressed lengths by the rules of older accentuation. Examples of preserved unstressed lengths in some morphological categories deserve special emphasis, among which forms of genitive plural nouns ending in *-â* and *-i* take precedence, as well as the endings of definite adjectives in which the unstressed length is a consequence of vowel contractions.

Key Words: historical dialectology of Serbian, Serbian mediaeval charters and letters, Despot Lazar Branković, Despot Stephen Branković, 15th century.

Vladimir Polomac

